

LARS RUMAR

KRITISK ANALYS AV ÖVERLANTMÄTARE VALFRID LARSSONS BEVISMATERIAL

En huvudlinje i fastighetsägarnas bevisning är att det existerat en skarp skiljelinje mellan skattefjällen (renbetesfjällen) och de bofastas marker. Samerna hade enligt denna uppfattning aldrig haft rätt att utnyttja de sistnämnda för vinterbeten utan fastighetsägarnas medgivande. Denna fråga har jag ingående diskuterat i mitt sakkunnigutlåtande. En sak har dock återstått nämligen en närmare analys av fastighetsägarnas huvudkälla: överlantmätare Valfrid Larssons excerpt- och avskriftssamling rörande kronoavradsland och renbetesfjäll i Jämtlands län. Som förutskickats i mitt sakkunnigutlåtande har jag nu granskat detta material.

1. Valfrid Larssons arkiv

Överlantmätaren Valfrid Larsson fick 1966 regeringens uppdrag att för statens räkning i det s.k. Skattefjällsmålet i Jämtland ta fram äldre kartor och handlingar till belysande av frågan om äganderätt till fjällen. Valfrid Larsson är för mig en välkänd person. Jag mötte honom första gången 1967 då han i sitt arbete i anledning av Skattefjällsmålet kom till landsarkivet i Härnösand, där jag just påbörjat min första anställning. Samme Valfrid Larsson mötte mig på trappan till landsarkivet i Östersund den morgon år 1977 då jag tillträdde min tjänst som landsarkivarie. Han befann sig inte på trappan för att ta emot mig klockan 8 på morgonen, utan därför att han råkade komma ut där på väg från sitt första arbetspass, som börjat vid 5-tiden på morgonen. Så var hans arbetsdag, lärde jag mig efterhand. Den slutade först sent på kvällarna.

Fram till början av 1980-talet fanns lantmäteriet i samma byggnad som landsarkivet. Valfrid Larsson hade alltså en ovanligt gynnsam forskningssituation. Även en tid sedan lantmäteriet flyttat sin verksamhet till länsstyrelsen lät jag Valfrid Larsson ha ett tjänsterum kvar på landsarkivet. Domen i Skattefjällsmålet föll 1980. Det ena av de två arkiv han lämnat efter sig benämns Valfrid Larssons handlingar i Skattefjällsmålet. Detta arkiv innehåller naturligt nog få handlingar rörande Härjedalen eftersom målet gällde Jämtland. Det material som Valfrid Larsson tog fram rörande detta landskap härrör med största sannolikhet från tiden efter 1980, såvida han inte arbetade parallellt med båda landskapen. Jag har inte närmare undersökt saken, men merparten av handlingarna om Härjedalen torde ingå i överlantmätare Valfrid Larssons personliga arkiv som också finns på landsarkivet i Östersund.

Min erfarenhet av Valfrid Larsson är att han var en flitig och noggrann person. Den excerpt- och avskriftssamling han efterlämnade är därför en viktig källa till Jämtlands och Härjedalens historia. Valfrid Larssons yrke som överlantmätare gjorde det naturligt att han i första hand intresserade sig för handlingar av fastighetsrättslig betydelse. Såvitt jag har kunnat finna – och

jag har efterhand sett en hel del av källmaterialet – har han inte medvetet undanhållit några källor av den arten. Däremot finns det källor av annan art som kunde ha vidgat hans perspektiv på ett värdefullt sätt.

När det gäller Valfrid Larssons s.k. ”handlingar i skattefjällsmålet” finns det saker man överraskas av. Han ägnade exempelvis mycket möda åt frågan om fångstmetoder för älg. Enligt honom använde samer aldrig fångstgropar. Förekomsten av sådana var enligt honom ett bevis på att samer aldrig funnits i de områden där sådana förekommer – d.v.s. i skogslandet. Bortsett från det rimliga eller orimliga i den slutsatsen var det inte ett tema som angick frågan som var uppe till prövning i Skattefjällsmålet. Det enda syftet måste ha varit att finna bevis mot samernas sedvanerätt utanför skattefjällen. Även i övrigt har han en uppenbar ambition att dra fram belägg mot denna så snart sådana påträffas.

Ett stort problem med Valfrid Larssons samling är den svårtillgängliga strukturen. Avskrifterna är redovisade allteftersom de togs fram under rättegångarnas lopp. Därigenom blir det svårt att orientera sig i materialet och svårt att skaffa sig överblick. Detta har medfört att det är svårt att få grepp om Valfrid Larssons agenda. Han har framstått som den opartiske statstjänstemannen. I själva verket var han inte det. Det märker man tydligt när man tar del av de kommentarer som han här och var spränger in bland sina avskrifter. Kommentarererna har haft stor betydelse för fastighetsägarnas argumentering i sedvanemålet i Härjedalen och i Tåssåsenmålet och är därför viktiga att analysera. Även domstolarna i de båda målen har lagt stor vikt vid Valfrid Larssons argumentering.

2. Kringstrykande lappar

År 1717 ansökte lappen Tårkel Nilsson om att få ”sätta sig ned” på Tåssåsfjället (Svegs tingsrätts aktbilaga 237, s. 46 ff). Detta tillstyrktes av häradsrätten dock på villkor att han höll sig från det för bönderna taxerade avradlandet och lät bli att utan Oviksbornas lov och lega ”däröver fika och fara”. Beslutet underställdes guvernören till vidare bejakande i kraft av 29 och 31 kap. byggningsbalken samt Kungl. stadgan om skogar av år 1664. Valfrid Larssons kommentar till detta är:

Hänvisningen till Kongl. Maj:ts stadga om skogar av år 1664 av år 1664 (Kongl. Maj:ts ordning och stadga om skogarna i riket den 29 augusti 1664) avsåg sannolikt där intagna restriktiva och stränga bestämmelser för människors vistande utanför de bebyggda orterna (byarna). Sådana stränga bestämmelser återfinns i stadgans åttonde och nionde punkter. I åttonde punkten nämndes bl.a. om stora, vidlyftiga och öde allmänningar där hemman och torp efter prövning och tillstånd kunde få byggas och brukas. Därefter fortsattes: Alla andra som komma på skogarna strykande och utan uttryckligt lov och minne, antingen där svedja eller sig där nedersätta, dem skall man fritt försöka fånga, och såsom andra skadedjur beflita sig om att avskaffa...

Det resonemang Valfrid Larsson sedan för går ut på att denna skogsordning gällde samerna och deras nomadiserande näring. De hade en skyldighet (hemortsband) att hålla sig till den

församling där deras skattefjäll låg och något ”kringstrykande” kunde inte accepteras. Påståendet återfinns i fastighetsägarnas plädering i redogörelsen för fastighetsägarnas talan i Tåssåsendomen (s. 120f.) liksom också tidigare i renbetesmålet i Härjedalen.

Sjuttonhundralets centrala myndigheter betraktade dock ingalunda samernas näring som ett olagligt ”kringstrykande”. Särskilt i de två nordliga länen var samerna, innan ett vägnät byggts upp, en nödvändig förutsättning för inlandets utnyttjande och för handeln mellan Atlanten och Bottenhavet. Nyttan var kanske inte lika tydlig i Jämtland och Härjedalen, men den samiska nomadismen var accepterad även här. Det framgår av inrättandet i mitten av 1700-talet av särskilda ”lappförsamlingar” som täckte flera socknar där samer normalt rörde sig.

Om Valfrid Larsson även hade utnyttjat en annan källgrupp än den han koncentrerar sig på, nämligen den kyrkliga, hade han fått en mera mångfasetterad bild av förhållandena. Direktionens för Lappmarkens ecklesiastikverks arkiv på Riksarkivet innehåller exempelvis många belägg för ett annat synsätt. Man kan som exempel ta pastor Sebrelius berättelse 1766 från Hede socken. ”Som lapparna har ovisse hemvister”, skrev han, ”ifrån vilka de icke alla årstider kan komma till sina församlingar” så har konsistoriet i Härnösand varit tvunget att anmoda prästerna ”i nedre landet, dit lapparna ofta kommer” att undervisa dem och meddela dem den heliga nattvarden. Från samma trakt och tid rapporterade kateketen Råback, som just då undervisade lapparna på Särvfjället (där de enligt fastighetsägarnas källor inte fick vara) att de flytt därifrån med sina renar från fjället på grund av isbark m.m.

Här möter renskötselns realiteter som vi känner från alla tider och från hela det övriga renskötselområdet. Dessa realiteter har Valfrid Larsson ingen förståelse för. Hans uppfattning tycks ha varit att renskötsel är detsamma som kreatursskötsel.

3. Är samer svenska undersåtar?

År 1646 hade ”drottningens trogna undersåtar” i Jämtland besvärat sig över det överväld som de drabbats av genom att norska lappar hemmahörande i Snåsa jagat djur på de svenska fjällena. Landhövding Hans Strijk utfärdade med anledning härav ett brev där han förbjöd de norska samerna att begå sådant överväld och tillfogade att de inte fick gå längre in på fjällena än till vägen mellan Sul i Norge och Duved (nuvarande Skalstuguvägen) (Svegs tingsrätts aktbilaga 237, s.18). Valfrid Larssons kommentar lyder:

Innebörden av detta frihetsbrev var att undersåtarna i Jämtland skulle vara fria från intrång av lappar på jakt nordöst om denna färdled, både på byskogar (Duved-Bodsjön) och på vidsträckta marker som av bofasta (bönder) nyttjades för jakt och som inte bör förutsättas ha innehafts av någon under enskild äganderätt (”skogar och avradsland”). Detta frihetsbrev bör alltså ha varit ett skyddsbrev för bofasta (bönder) att nyttja marker, i huvudsak kronomarker.

Vad Valfrid Larsson här gör är en fullständig omtolkning av brevets innehåll. Kronoallmänningar var tillgängliga för alla svenska undersåtar, alltså även för samer. Men Valfrid Larsson bortdefinierar dessa. Det verkar faktiskt som om han inte ens betraktade dem som svenska undersåtar. På så vis omvandlas ett brev riktat mot norska samers intrång på svensk mark till ett ”skydds brev” för bönder mot svenska samer.

4. Menar Kungl. Maj:t vad Kungl. Maj:t säger?

Allmogen i Härjedalen hade genom besvär framförda vid riksdagen 1756 ansökt om att få sina gamla skogsnyttningar fredade från intrång från fjällapparna ”eller, om de ej av urminnes vanlighet fick opåtaltnyttja sådana trakter, att då hellre än lapparna, efter laga undersökning, för dem få betala en skälig avrad”. Riksdagen överlät till Kungl. Maj:t att svara. Det skedde i ett kungligt brev samma år. De omstridda skogsnyttningarna vid fjällen kunde inte ge allmogen rättighet att ensam få nyttja dem i all framtid skrev Kungl. Maj:t. ”Det skulle jämväl lända riket till förmån om fjällapparna kunde dragas på denna sidan och efter handen sätta sig där neder, varigenom den trakten allt mer och mer bleve peuplerad (befolkad) och bebodd. Fördenskull finner Kungl. Maj:t betänkligt att samtycka till allmogens gjorda underdåniga framställning” (Svegs tingsrätts aktbilaga 377, s. 136, bilaga Härjedalen 30).

Brevets innehåll stämmer inte alls med Valfrid Larssons bild av sakernas tillstånd. Därför söker han uttyda vad Kungl. Maj:t verkligen menade på följande sätt:

I 12 § Kungl. Maj:ts allmänna förordning om skogarna i riket den 12. 12. 1734 stadgades: Skulle något hemman eller någon by med sina ägor stöta intill ödemarken och icke finnas vara därifrån avskild, då bör även undersökas om dess beskaffenhet och så stort utrymme och skog läggas därtill, som skäligt och till fullsatta hemman nödigt prövas, samt sedan med laga rör avskiljas från den övriga skogen, såsom den där Kronan och icke någon annan tillhör. Det bör antas att Kungl. Maj:t inte ansåg sig kunna göra någon utfästelse som stred mot detta stadgande.

Valfrid Larssons uttydande av Majestäts vilja är enligt min mening mycket konstruerat. Den enkla förklaringen är nog att Kungl. Maj:t menade vad han skrev. Frågan om samernas situation var högaktuell just det nämnda året. Man oroade sig i merkantilistisk anda för att samer på grund av dålig behandling i Sverige skulle flytta över till Norge och därigenom dra handel över till grannlandet. En särskild kommission tillsattes för att undersöka förhållandena. Den redovisade just år 1756 sina slutsatser. Dessa gick ut på att man måste ta större hänsyn till samernas behov än man ofta gjorde, särskilt när det gällde att trygga deras vinterbeten. Visserligen behandlade kommissionen bara förhållanden i Norrbotten och Västerbotten, men dess slutsatser har säkert inverkat även på synen på samerna i Jämtland och Härjedalen.¹

Det kungliga brevet 1756 omnämns inte i domarna i renbetesmålet i Härjedalen eller i Tåssåsenmålet, trots att det är det enda egentliga uttalande om renbetesrätten vi har från högsta ort under 1700-talet. Här nämns endast de kungliga författningarna 1720, 1723 och

¹ Lappmarkens ekonomikommitté (Äldre kommittéer nr.641, RA)

1748 som skulle visa att samerna inte hade någon betesrätt utanför fjällområdet. I mitt sakkunnigutlåtande har jag mera ingående diskuterat dessa författningar och visat att de avsåg tiggarlappar, inte renskötande lappar. År 1783 utfärdade landshövdingen i Gävleborgs län en länskungörelse i vilken han förbjöd samerna att vistas på skogarna runt Funäsdalen, Råndalen och Tännäs. Han grundade sitt beslut på de ovannämnda författningarna, men den grunden var alltså felaktig.

I de lokala striderna i Härjedalen har det ytterst sällan refererats till 1756 års kungliga resolution. Den togs dock upp i ett tvisteärende som avgjordes av kammarkollegium 1802. Kollegiet kunde inte förneka den kungliga resolutionens existens. Man löste problemet genom en omdefinition. Brevet avsåg, skrev man, bara fjällområdena i västra Härjedalen men inte Särvfjället och Henvålen såsom liggande mitt inne i landet. Någon sådan geografisk avgränsning fanns dock inte i den ursprungliga handlingen (Svegs tingsrätts aktbilaga 377, s. 136, bil. Härjedalen 30).

5. Den lokala rättskulturen

I Valfrid Larssons och fastighetsägarnas framställning framstår de regionala och lokala myndigheterna som partiska till samernas fördel. Det finns stor anledning att ifrågasätta detta. När det gäller länsstyrelsen kan man påpeka att länsstyrelserna i Gävle och Falun under 16- och 1700-talen aktivt arbetade för att driva bort de samer som fanns i Dalarna och Hälsingland. Deras kampanj var särskilt intensiv i början och mitten av 1700-talet, och det är rimligt att se länsstyrelsens i Gävleborgs läns (dit Härjedalen hörde) agerande 1783 som en utlöpare av denna kampanj.² Fastighetsägarnas uppfattning (Tåssåsendomen s. 104) att samerna med viss hjälp av myndigheterna klarade en expansion söderut har därför inte mycket som talar för sig. Om något sådant stöd fanns var det snarare från centralt håll i Stockholm, men inte från länsstyrelsen i Gävleborgs län.

Det finns god anledning att ta fasta på Rolf Sjölin's yttrande i sedvanemålet i Härjedalen där han understryker samernas utanförskap. De hade inte tillträde till sockenstämmor och riksdag, inte till fastighetsbildning och avvitrning. Han kunde ha lagt ännu större vikt än han gör vid att de inte var representerade vid häradsrätterna såsom nämndemän, i äldre tid kallade "laugrettis mend" (Svegs tingsrätts aktbilaga 233, s. 125 ff.). Häradsrätternas nämnder dominerades helt av jordbruksintresset. Till och med statliga tjänstemän var delar av detta intresse. De hade sina boställen och i den landsända det här är frågan om hade de ofta fäbodrar. Av de 52 avradsland som fanns i Ovikens socken 1825 var 8 avsatta som lön, främst till officerare men också till präster. Detta kan knappast ha undgått att färga av sig på ärendenas handläggning vid häradsrätterna och i domböckernas innehåll.

Eftersom häradsrätterna var första instans i frågor om avradsland och skattefjäll och ofta behandlade sådana frågor är det naturligtvis viktigt att hålla detta i minne. Man bör vara

² Se bl.a. Axel Boëthius, "Några anteckningar om lapparna i Dalarna, deras slöjd och skadliga djurfångst", Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift 1923 Ingvar Svanberg, Hästslaktare och korgmakare (Umeå 1999)

uppmärksam på de avvikande röster som då och då trots allt dyker upp i domboksmaterialet. Om man ser närmare på de avskrifter av handlingar rörande Henvålen och Särvfjället som finns i Svegs tingsrätts aktbilaga 377 och i Östersunds tingsrätts aktbilaga 59, bilaga 9, ser man att det fanns sådana röster och att det inte var så självklart som man påstår att samerna saknade rätt till vinterbete för sina renar i området.

Det är i detta sammanhang intressant att notera att Valfrid Larssons annars så fullständiga samling inte innehåller någon avskrift eller kopia av en skrivelse på lappallmogens vägnar som brukspatron Berglind på Ljusnedals bruk sände till Kungl. Maj:t år 1800 (finns i serien skrivelser från landshövdingen i Jämtlands län till Kungl. Maj:t på RA). Däremot återges Kammarkollegiets svar på denna skrivelse 1802 (Svegs tingsrätts aktbilaga 377, s. 139, bilaga Härjedalen 32:3) samt en mycket ilsken ej daterad eller undertecknad skriftlig reaktion i Vemdalens kyrkoarkiv. Anledningen till brevet var de eviga striderna kring vinterbetena på Särvfjället. ”Vinterbete för våra renar på ett fjäll har ingen gemenskap med intrång i allmogens fiske, sommarbete, djurfångst och andra näringar”, påpekade Berglind och hänvisade till 1756 års kungliga brev. Han bestred också att de fjäll med omgivande skog som det var tal om av ålder var böndernas nyttningar.

Det är intressant att den uppfattning brukspatron Berglind vid Ljusnedals bruk företrädde är den rakt motsatta av den som bruksinspektören Falk vid samma bruk gjorde sig till talesman för 20 år senare. Den sistnämnda åberopas av fastighetsägarna (Tåssåsendomen s. 106). Saken var med andra ord svårbedömd även för samtiden. Men för Valfrid Larsson är saken glasklar: *Vad som sålunda förevarit bör utvisa, att Särvfjället och Henvålen av gammalt varit under bönders nyttning och inte ingått i något lappfjäll*, är hans kommentar (Svegs tingsrätts aktbilaga 377, sid 113). Kommentaren återfinns i fastighetsägarnas talan vid tingsrätten, där det hävdas att ”det inte i något fall förekom att samerna före tillkomsten av rennäringslagen gjorde gällande rätt att använda böndernas marker till viss del eller bara till vinterbete” (Tåssåsendomen s. 122).

Det gjorde det visst, även om samerna – eftersom de inte var skrivkunniga – mestadels kunde komma till tals endast genom sådana ombud som brukspatron Berglind.

6. Skattefjäll och avradsland

Valfrid Larssons arkiv innehåller som nämnts en mycket omfattande samling avskrifter av resolutioner och domstolshandlingar rörande avradsland, fäboddar och skattefjäll. Det är påfallande hur sällan det sistnämnda begreppet förekommer i själva handlingarna. Oftast talade man om ”fjäll” eller ”fjälltrakt” utan närmare definition. De uppgifter om omfattning och gränser som lämnas före avvittningen är ytterst knapphändiga. Referenspunkterna är ofta några få rämärken i naturen. Det gällde exempelvis Tåssåsfjäll (Svegs tingsrätts aktbilaga 237, s.45 ff).

Det finns en intressant formulering i det häradsrättsprotokoll från år 1717 som behandlar lappen Tärkel Nilssons ansökning om nyttning av detta fjäll till bete för sina renar. Det står att

Oviksborna ”för det de befarade sig inte vara mäktiga att själva nyttja sitt avradsland, inte kunde med något skäl förneka den övre fjälltrakten till åboende av någon som erbjöd sig därtill mot taxa”.

Kring denna formulering kan man göra flera reflektioner. För det första gällde ansökningen ”åboende”, alltså rätt att där ha någon form av fast boende (huvudviste el.dyl.). Det är förmodligen detta som avses med det ofta använda begreppet ”sätta sig ned” som alltså inte behöver säga något om säsongflyttningar. För det andra nämns här inte, lika lite som på andra håll, ordet skattefjäll. Någon känsla för att det rörde sig om ett för samerna skyddat område ger inte detta protokoll och heller inte några andra som återges i Valfrid Larssons arkiv. Det avgörande tycks ha varit om man ville och kunde betala avrad för området. Fjällen utbjöds ibland på auktion där även andra än samer kunde bjuda. För det tredje säger protokollet att Oviksborna befarade att de inte förmådde utnyttja sitt avradsland (det var vid denna tid kanske bara ett). Detta strider mot de påståenden om ett intensivt utnyttjande av avradslanden som framförts från olika håll, bl.a. av överlantmätare Valfrid Larsson och professor Sten Rudberg, och som med deras stöd hävdas av fastighetsägarna (Tåssåsendomen s. 106 samt 116-117).

Ju mer man försöker tränga in i bakgrunden till detta påstående ju mera skeptisk blir man. Oavsett hur stora avradsland bönder disponerade över, klagade de över att de inte skulle kunna överleva som bönder om det tillkom nya brukningsenheter. Det gjorde de redan på 1600-talet och fortsatte med det ända fram till avvitrningen. Hur det i praktiken kunde gå till framgår av ett ärende på 1760-talet rörande fäbodan öster om Glen. Där hade bönder från Frösö socken utan laga syn och tillstånd byggt fäbodan och haft boskap på bete mellan deras fäbodan och ”lapparnas trakt”. Det skulle enligt avradslandet Glens nyttjare ha inneburit stort intrång och betesförminskande samt lapparnas utträngande ”från deras rätta och bästa boningsplats”. Böndernas veklagan hindrade dock inte länsstyrelsen från att godta och låta taxera de olagligt tillkomna avradslanden. Det fanns gott om plats menade länsstyrelsen. Att de nya fäbodarna låg på lapparnas marker tycks inte ha bekymrat länsstyrelsen det minsta. Det är f.ö. enda gången jag i materialet har sett att bönder tog någon hänsyn till samernas betesmarker. Så var det också i eget intresse, inte i lapparnas, som de gjorde det (Svegs tingsrätts aktbilaga 236, s. 1 ff).

Valfrid Larsson – och med honom fastighetsägarna – målar upp en bild av mycket klara gränser mellan avradsland och skattefjäll och stor respekt för gränserna.³ Ansökningarna om fäbodanläggningar säger något annat. Det förekommer praktiskt taget aldrig att man tog hänsyn till några skattefjäll eller ens nämnde dem. Av avvitrningskartan 1848 för Hundshögs, Bosjö och Tåssås fjälltrakter framgår entydigt att Oldbergsbodarna låg på skattefjällsmark. Där om nämns intet i ansökningshandlingarna (Svegs tingsrätts aktbilaga 236, s. 19 f.). Mycket talar för att även Sannebodarna, Bosjöbodarna, Tåssåsen, Galbergets och Lövdalens

³ Juris doktor Gunnar Prawitz hävdade i skattefjällsmålet ungefär samma sak och fastighetsägarna refererar till ett långt avsnitt av honom (domen i Östersund s. 124 ff). Vad han hade att pröva var dock frågan om äganderätt, inte bruksrätt. Även Prawitz är enligt min mening för kategorisk när han likställer äganderätt med bruksrätt.

nybyggen gjort det, eftersom kartan visar att de låg alldeles på gränsen till de genom avvitrningen i allmänhet starkt inskränkta skattefjällen.

När första ansökan om skatteköp av krononybygget Tåssåsen inlämnades 1752 beskrevs detta som ”en på kronoavradlandet Tåssåsen belägen fjälltrakt”. Beteckningen är mystisk. Något kronoavradland med det namnet är inte upptaget i jordeböckerna. Det finns två möjligheter till tolkningar. Den ena är att det rör sig om skattefjället Tåssåsen. Skattefjäll kunde ibland betecknas som avradsfjäll. I ett domboksutslag 1699 betecknades Tåssåsfjället otvetydigt som ett ”afradzfjäll” (Östersunds tingsrätts aktbilaga 59, bilaga 5, underbilaga 38:2). Den andra tolkningen, som Valfrid Larsson gör sig till tolk för, är att det är frågan om kronoavradlandet ”ett fjäll med dess lägenheter” som första gången godkändes i en resolution 1667. Jag har inte haft möjlighet att djupstudera detta avradland, men nog måste man säga att det är frågan om en mer än vidlyftig beteckning på ett avradland. Det rörde sig om ett mycket stort fjällnära område, inom vilket det under 1700-talets lopp avknoppades ett flertal nya avradland. För min del tycker jag att Valfrid Larssons tolkning är tveksam.

Denna tveksamhet får starkt stöd av Fale Burman som i sin resedagbok från 1798 (s. 113) noterade vad han fick veta av den same som förde honom till Tåssåsfjället. Tåssås och Hundhögs skattefjäll hade enligt denne same förr haft rika lappar, men nu var de fattiga ”och trängde från sina bästa vår- och sommarlägenheter. Där Tåssåsgårdarna nu ligga, hava lapparne förut haft sin bästa vall”. Inte talar den upplysningen för att samernas gamla betesmarker visats någon hänsyn när fåboväsendet byggdes ut under 17- och 1800-talet.

Min uppfattning är att det inte fanns någon tydlig gräns mellan skattefjäll och avradland. Vid avvitrningen i Klövsjö socken visste man inte ens riktigt var gränsen gick mellan skatteskog och avradland (Svegs tingsrätts aktbilaga 244). Fäbodbebyggelsen förefaller att ha vuxit fram på ett mer oreglerat sätt än man kan tro allteftersom den bofasta befolkningen ökade. Motsättningarna med samerna behöver heller inte ha varit så stora som domstolshandlingarna kan få en att tro. Domstolsprotokoll skildrar gärna tvister i stället för samarbete. Då som nu håller renarna till i högfjället på sommaren. Att de kom ner till skogslandet vissa vintrar vållade inte särskilt stora problem så länge avradlandens huvudsyfte – att ge böndernas boskap tillgång till sommarbeten utanför byarna – inte drabbades.

7. Resolutioner om skattefjäll

Det läggs i fastighetsägarnas argumentation stor vikt vid att samerna i Tåssås- och Hundhögsfjällen första gången taxerades 1734 resp. 1750. Detta skulle vara belägg för att det var vid denna tid samerna började tränga närmare in på de bofastas marker. Det finns dock god anledning att tro att samer fanns där även tidigare. I en rapport till Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk 1763 meddelade pastor Sebrelius att det fanns 7 lapphushåll i Härjedalen och 5 i Ovikenfjällen. De brukade jämte 3-4 hushåll från Undersåkersfjällen

samlas i Storsjö by under hans ledning. Där bedrev också kateketen Lars Råback - när han inte gjorde det på Särvfjället eller i Mittådalen - undervisning med lappbarn.⁴

Uppgifterna tyder på att det före mitten av 1700-talet fanns en redan etablerad samisk befolkning i området. Man får söka sig andra förklaringar till skattefjällens uppdykande i jordeböckerna vid denna tid. En näraliggande sådan finner man om man ser på när resolutionerna för avradslanden är daterade. En snabb tidsmässig överblick över dessa får man i 1825 års specialjordebok. Denna anses vara den mest fullständiga och har dessutom fördelen att den tillkom strax före avvitrningen. Följande tabell visar resolutionernas fördelning i tidsepoker.

Tabell över tidpunkter för resolutioner om avradsland

<u>- 1679</u>	<u>1680 – 1729</u>	<u>1730 – 1779</u>	<u>1780-1830</u>	<u>Odaterade</u>
7	1	34	1	9
				därav 8 som löner till statstjänster

Tabellen är mycket upplysande. De 7 äldsta avradslanden är sådana som upptogs i 1666 års avradsland. Under nästa period tillkom bara ett. Däremot finns det en stor ansamling resolutioner om taxering av avradsland under femtioårsperioden 1730 – 1779. Det rör sig om 80 % av alla tidfästa resolutioner. Intressant nog var det just under denna period som de båda skattefjällen Tåssåsfjäll och Hundshögsfjäll taxerades och skattlades. Därefter tillkom inga nya avradsland, om man skall tro jordeböckerna. Av Lars Kardells och Mats Olssons undersökningar om fäbodarna i Klövsjö socken vet vi emellertid att den största tillväxten av fäbodan ägde rum under 1800-talet. Samma utveckling måste ha ägt rum i Ovikens socken utan att det märks i handlingarna.⁵

Statistiken visar enligt min mening att det var någon form av administrativ insats som ägde rum i mitten av 1700-talet, kanske för att öka kronans inkomster eller för att markera statens just vid denna tid allt starkare regalanspråk. Det är detta som är anledningen till skattefjällens tillkomst, inte någon samisk expansion. Om samma analysmetod skulle användas på fastighetsägarna som på samerna innebär tabellen snarare om en kraftig bofast expansion in mot fjällområdena.

Vad tabellen framförallt visar är dock att vi vet mycket lite om de processer det var frågan om. Det går enligt min mening inte att dra de tvärsäkra slutsatser av materialet som fastighetsägarna och domstolarna gjort.

⁴ Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk. Handlingar 1763-1767 (RA)

⁵ Lars Kardell och Mats Olsson, Klövsjös fäbodan, Uppsala 2000

8. Vad menas med intrång?

Ordet ”intrång” förekommer i riklig omfattning i källmaterialet, mest bönder emellan, men också i relationen mellan samer och bofasta. Frågan är vad ordet betyder. Valfrid Larsson har lagt grunden för en uppfattning genom att rita sina kartor. De ger intrycket av att det rörde sig om passerande av gränser. 1700-talets ofullständiga kartor ger dock inte underlag för så säkra slutsatser. Jag har kommit fram till att Valfrid Larssons kartor huvudsakligen grundar sig på avvitringshandlingarna. Deras gränser markeras med heldragen linje medan punkterade linjer visar att uppgifterna är hämtade ur äldre källor. Tar man bort de heldragna linjerna återstår inte mycket av säkra gränser.

Det finns stor anledning att tro att ”intrång” i de flesta fall inte avsåg överskridande av gränser utan intrång på ”nyttningar” d.v.s. ängar och slåttermarker, den enda typ av mark som i lantmåterihandlingarna åsattes ett ekonomiskt värde. Man erinrar sig också att avradsland beviljades först och främst för mulbetets skull och att fäbodarna endast användes sommartid. Belysande för hur man kunde resonera är häradsrättens i Ovikens protokoll den 24 september 1752 rörande Oldbergsbodarna. Ett antal bönder hade fiskerätt i några sjöar som låg där. Häradsrätten fann att dessa fisken var belägna på så kala fjäll ”att man ej kan vara bärgad, med mindre man förser sig med mulbete och nödiga hus”. Därför hade ifrågavarande bönder ansökt om att ”det måtte dem tillåtas, at vid samma fjälltrakt uppröja fäbodar och anlägga fäbodvall, varav kan bärgas åtminstone så mycket hö, att hästar och kor den tiden då man om hösten måste, för fiskets skull, där vistas”. (Östersunds tingsrätts aktbilaga 59, bilaga 4 underbilaga 15:1). Något behov av nyttjande av avradslandet vintertid nämns inte, inte ens för fiske.

Avvittringshandlingarna innehåller utförliga uppgifter om fördelningen mellan skogsmark, åker och äng. De ger en bild av fördelningen även före avvitrningen och visar att sistnämnda typ av marker endast omfattade en bråkdel - mellan en tiondedel och tjugonedel - av den totala ytan. Den stora mängden mark fylldes av skog, myrar och ofruktbara ”impedimenter”. Eftersom dessa marker endast användes av bönderna på sommaren då renarna var i högfjället var ”intrången” här, som på andra håll i norra Sverige, koncentrerade till flyttningsperioden under höst och vår. Vintertid fanns inga andra konflikthanledningar än skador på hässjorna, men dessa var i fäbodområdena få (se mitt sakkunnigutlåtande).

9. Vinterbeten

Den 30 januari 1734 behandlade Ovikens tingslags häradsrätt en ansökan från lappmannen Torkel Nilsson på Tåssåsfjället (Östersunds tingsrätts aktbilaga 59, bilaga 5, underbilaga 39:1). Han menade att han inte kunde klara sig på detta fjäll eftersom det var helt kallt. Han ansökte nu om att få nyttja ”betet och skogen till vedbrand in emot och kring fjället Hundshögen vintertiden”. Han förmodade att kringliggande avradsintressenter inte skulle

förmena honom det bara han håller sig borta från ”deras mulbete och trakt sommar och höst”. För domstolen uppvisades också ett auktionsinstrument från 1732 enligt vilket Torkel Nilsson mot en avrad på öre silvermynt tilläts använda fjället och närmaste skogen kring fjället till vedbrand och bete (återgivet i Östersunds tingsrätts aktbilaga 59, bilaga 5, underbilaga 38:6).

Dagen därefter behandlades ansökan vid häradsrätten. Olika meningar framfördes. En del avradsintressenter medgav att lappmannen fick sitta i och kring Hundshögen vintertid, men om sommaren måste han hålla sig ”alldeles sig därifrån för deras fäbodas och nyttningar”. Andra menade att lappen helt skulle avvisas eftersom det alltid fanns risk att han skulle skada deras nyttningar. Saken behandlades åter vid tinget 1740, med ungefär samma resultat. Lappen förklarade att det var självklart att han inte skulle åstadkomma någon skada ”eftersom han sommartid måtte fara långt i västern till fjälls, och endast under vintertid nyttja betet av mossa väster och norr om Hundshögen”.

Eftersom Hundhögen var kronoallmänning underställdes frågan länsstyrelsens beslut. Samma sak inträffade 1745 då ärendet åter kom upp till behandling i domstolen. Någon landshövdingeresolution i ärendet har jag inte lyckats återfinna i Valfrid Larssons material, men enligt fastighetsägarna (Tåssåsendomen s. 157) beslutade KB 1750 att Hundshögskjäll skulle upptas till 16 öre silvermynts ”avrad” i räkenskaperna. Nils Torkelsson Krus skulle bibehållas vid samma fjälls nyttjande så länge han riktigt betalade avraden och i övrigt förhöll sig väl.

Valfrid Larssons slutsats, som åberopas av fastighetsägarna (Tåssåsendomen s. 157), är att det förhållandet att Hundshögen ”och därmed sammanhängande fjällmark nu särskilt uppläts till renbete vintertid men tidigare tydligen inte använts av lappar för renbete ens vintertid, tyder på att någon godtagen sedvana för lappar att vintertid flytta från sina vanliga betestrakter till andra marker inte förelåg vid denna tid”.

Slutsatsen låter bestickande och kräver en kritisk granskning. Man kan först notera att ansökningen avsåg marker in emot och kring fjället. Det torde ha varit de delarna som främst avsågs. Hundshögen är det högsta fjället i Oviksfjällen och de högre delarna måste ha varit svåra att använda även för vinterbeten. Ansökningen och domstolens beslut behöver heller inte betyda att vinterbete inte förekommit där tidigare. Som framhållits präglas just mitten av 1700-talet av en uppseendeväckande mängd ansökningar och resolutioner om avradsland (och dit räknar jag skattefjällen). Det tyder på att det vid denna tid funnits ett behov av att säkra tillgången till ”nyttningar” som man efter många tecken att döma tidigare nyttjade utan särskilda tillstånd (jfr. det ovan relaterade avradslandet vid Glen). De oklara gränserna mellan olika nyttningarna framgår också indirekt av handlingarna. Det erkänns också av Valfrid Larsson när han säger att de fjälltrakter lapparna vintertid använde var ”delvis sammanfallande med de fjälltrakter som bönderna sommar och höst nyttjade till sina avradsland för bete skogsfång (Svegs tingsrätts aktbilaga 237, s.49 ff).

Valfrid Larsson har dragit samma slutsats av handlingar om vinterbetesrätt på andra fjäll t.ex. Tranris (Svegs tingsrätts aktbilaga 237, s. 23f) på liknande grunder. Jag har inte hunnit närmare undersöka dessa fjäll men känner mig mycket tveksam till att man kan dra de säkra slutsatser av materialet som man dragit.

10. Avslutning

Min genomgång av de av fastighetsägarna åberopade delarna av Valfrid Larssons excerpt - och avskriftssamling visar att han inte var den opartiske tjänsteman han gärna ville framstå som. I sitt arbete för skattefjällsmålet har hans huvuduppgift varit att lämna underlag för en bedömning av frågan om äganderätten till vissa fjäll i Jämtland. Han har dock gått långt utöver denna uppgift och inkluderat Härjedalen. Han visade en stark ambition att påvisa att samerna inte hade någon sedvanerätt utanför skattefjällen. Denna ambition kommer tydligt fram i hans många personliga kommentarer som ligger insprängda mellan avskrifterna. Dessa kommentarer har fått stor genomslagskraft i fastighetsägarnas bevisning och i de slutliga domarna. De kräver därför en ingående analys.

Min genomgång har koncentrerats till Valfrid Larssons slutsatser om tiden före avvittringen. Tiden under och efter denna har jag behandlat så utförligt i mitt sakkunnigutlåtande, att det inte finns någon anledning att här gå närmare in på den. Beträffande förhållandena före avvittringen har jag dragit den allmänna slutsatsen, att vår kunskap är så bristfällig att den inte bör få ligga till grund för domar om sedvanerätt idag. Förhållandena var långtifrån så klara och entydiga som Valfrid Larsson vill göra gällande. Hans slutsats att vinterbete inte förekom utanför skattefjällen stämmer inte med vad vi vet om vinterflyttningarna i andra delar av Jämtlands län, där skattefjäll också förekom. De stämmer heller inte med uppfattningen under 1800-talet. De allra flesta erkände då att vinterflyttningar utanför skattefjällen förekommit före avvittringen. Avvittringen som omvandlade stora områden kronopark till privat mark var det avgörande brottet i en gammal tradition.

1886 års renbeteslag innebar att man undanröjde verkningarna av avvittringen och återförde rättsförhållandena till den sedvana som man menade hade existerat redan före denna.

Detta kan man inte bortse ifrån och det går därför inte att, på sätt som fastighetsägarna samt domstolarna i renbetesmålet i Härjedalen och Tåssåsenmålet gjort, lägga tyngdpunkten vid de två föregående århundradena.

Stockholm den 15 januari 2008

Lars Rumar